

Dini Perspektifin Sanata Yansıması: Örnekleriyle Hârût ve Mârût İkonografisi

Reflection of Religious Perspective on Art: Hârût and Mârût Iconography with Samples

Öz

Hârût ve Mârût, Orta Doğu dinlerinin ortak motiflerinden biridir. Kökeni Zerdüştlüğün kutsal metinlerine dayandırılan öykü, İsrailiyat kaynaklı pek çok metinde “düşmüş melek” ikonografisi ile ele alınmıştır. İnsandan daha itaatkâr olduklarını ispat üzere yeryüzüne gönderilen meleklerin insanı günahlar işlemesi ve lanetlenmesi üzerine kurulu bu öykü, Midraş metinleri vasıtasıyla İslam dünyasına da benzer bir tema ile etki etmiştir. İslam ikonografisinin, Kur’an-ı Kerim’de isimleri geçen Hârût ve Mârût’tan temel aldığı bu öykünün bileşenleri ise Yahudi külliyatına aittir. İslami kaynaklarda, Hârût ve Mârût isimli iki meleğin insana özgü günahlar işlemesi ve kıyamete kadar dünyada azap çekmekle cezalandırılması anlatılmaktadır. Yahudi kaynakları ile benzer olan Hârût ve Mârût anlatısının bir diğer ortak yönü ise bu meleklerin insanlara büyü ilmini öğretmesidir.

Çalışmada Hârût ve Mârût’un etimolojik kökeninin yanı sıra farklı inançlardaki yansımaları ve tasvirlerde hangi özelliklerle işlendikleri ele alınmıştır. Tasvirler büyük oranda İslam minyatürlerinden oluşmaktadır. Bunun başlıca sebebi diğer inançlarda bu öykünün az sayıdaki sanat eserine işlenmiş olmasıdır. İslam minyatürlerinden ise farklı dönem ve ekollere ait örnekler seçilmiştir. Bu örnekler arasına birbirini tekrar eden ya da büyük ölçüde benzeyen minyatürler dâhil edilmemiş, çoğunlukla ikonografinin farklı kısımlarına hitap eden örnekler değerlendirilmiştir.

Çalışmada, farklı inançların söz konusu bu öyküyü nasıl ele aldıkları ve İslam dünyasına yansımaları sanat yapıtları üzerinden değerlendirilmiş ve bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hârût ve Mârût, İkonografi, Minyatür.

Abstract

Hârût and Mârût are a common motif of Middle Eastern religions. The story, which has its origins in the sacred texts of Zoroastrianism, is treated with the iconography of “fallen angels” in many Israelite texts. This story, which is based on angels sent to earth to prove that they are more obedient than human beings, committing human sins and being cursed, has influenced the Islamic world with a similar theme through the Midrash texts. The Islamic iconography is based on the Qur’anic figures of Hârût and Mârût, but the components of this story belong to the Jewish corpus. Islamic sources tell the story of two angels, Hârût and Mârût, who commit human sins and are punished with torment on earth until the Day of Judgment. Another common aspect of the Hârût and Mârût narrative, which is similar to Jewish sources, is that these angels teach people the science of magic.

In this study, the etymological origins of Hârût and Mârût, their reflections in different beliefs and the characteristics of their depictions are discussed. The depictions are largely composed of Islamic miniatures. The main reason for this is that this story has been depicted in few works of art in other faiths. From Islamic miniatures, examples from different periods and schools were selected. Miniatures that are repetitive or substantially similar to each other were not included among these examples, and examples that mostly address different parts of iconography were evaluated.

In this study, it is aimed to evaluate how different faiths have handled this story and its reflections on the Islamic world through works of art and to introduce it to the world of science.

Keywords: Hârût and Mârût, Iconography, Miniature.

Ayşe DURAN

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

PhD Student, Atatürk University, Faculty of
Literature, Department of Art History,
Erzurum, Turkey

ayse.duran16@ogr.atauni.edu.tr

Muhammed Emin DOĞAN

(Sorumlu Yazar-Corresponding
Author)

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Faculty of Literature,
Department of Art History, Erzurum, Turkey
emin.dogan@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi/Received	31.10.2024
Revizyon Tarihi/Revision	11.11.2024
Kabul Tarihi/Accepted	02.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	15.12.2024

Atıf:

Duran, Ayşe, ve Muhammed Emin Doğan. “Dini Perspektifin Sanata Yansıması: Örnekleriyle Hârût ve Mârût İkonografisi”. *Tarih ve Tarihçi*, 3, sy.2 (Aralık 2024): 135-153.

Cite this article:

Duran, Ayşe, and Muhammed Emin Doğan. “Reflection of Religious Perspective on Art: Hârût and Mârût Iconography with Samples”. *History and Historian*, 3, issue.2 (December 2024): 135-153.

Giriş

Hârût ve Mârût, en yaygın versiyonları Kur'an-ı Kerim dışı İslam kaynaklarında yer alan, Tanrısal yasayı çiğneyen ve bu yüzden kıyamete kadar cezalandırılan iki meleğin öyküsünü temel almaktadır. Bu öykü, dinler tarihinde etimolojik köken, öğretiler ve/veya ifade ettiği anlamlar bakımından ortak motiflerden biridir. Kimi zaman Tanrısal sembolizmi işaret ederken kimi zaman da cismani bir anlatıya bürünmüştür. Dini öğretiler içerisinde farklı versiyonlara sahip olan Hârût ve Mârût kıssası özellikle İslami literatürde yaygın olarak işlenmiştir. Konu kapsamında, başta İslam tasvirleri olmak üzere çeşitli inançlarda Hârût ve Mârût ikonografisi ele alınmıştır. İslam minyatürlerinde sıkça işlenmiş olan bu tasvirler, çalışmada farklı dönem ve ekollerin örneklerinden alınmış, birbirini tekrar eden konulardan ziyade ikonografik çeşitlemeleri yansıtan örnekler tercih edilmiştir.

Hârût ve Mârût'a ilk defa Zerdüştlüğe ait dini metinlerde rastlanır¹. Etimolojik olarak Arapça kökenli olmadığı anlaşılan Hârût ve Mârût ismi, Avesta'da bahsi geçen Haurvatāt ve Ameretāt'a dayandırılmaktadır². Ancak Avesta anlatısında yer alan bu isimler, İsrailiyat kaynaklı metinlerde ve Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere İslami öğretilerde bahsedildiği gibi yalnızca fiziki varlıklar değildir. Avesta'da, Ahura Mazda'dan yayılan altı ilahi özden bahsedilir. Bunlar kimi zaman meleklerle ilişkilendirilirken kimi zaman da Tanrısal sıfatları ifade etmektedir. Bunlardan Haurvatāt; refahı, mükemmelliği, fiziki ve ruhsal bütünlüğü, Ameretāt ise ölümsüzlük ve ölümsüz mutluluğu temsil etmektedir. Bu iki varlık aynı zamanda su ve bitkilere hükmeden eden "kız kardeşler" olarak da tanımlanmıştır³. Haurvatāt ve Ameretāt, kutsal varlık veya öz olarak Zerdüştlüğün kutsal metinlerinden olan Ardâvîrâfnâme'de Hordâd ve Mordâd isimleriyle de geçmektedir. Ardâvîrâfnâme anlatısının tarihi daha eskilere dayansa da bilinen ilk nüshaları Sasani döneminin sonlarına aittir. Pehlevice kaleme alınmış olan metinde, Ardâvîrâf'ın Zerdüş't inanırları tarafından dürüst, üstün nitelikli ve kötülüklerden sakınan bir kişi olarak bilindiği, dünyevi bedeniyle olmasa da ahiret hayatını görmek (Görsel 1) ve Ahura Mazda ile görüşmek için seçildiği belirtilmiştir⁴.

Görsel 1. Ardâvîrâf cehennemdeki ruhları ziyaret ediyor, Ardâvîrâfnâme konulu İran Minyatürü, 19. yüzyıl, John Rylands Koleksiyonu⁵

¹ Kürşat Demirci, "Hârût ve Mârût", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, (1997): 262; Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2008): 356.

² Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of The Qur'an*, (Baroda: Oriental Institute, 1938), 283.

³ Ali Akbar Jafarey, "Zoroastrian Ethics and Culture", *International Journal of Good Conscience*, 1(1), (September 2006): 4; D.J. Irani, *The Gathas the Hymns of Zarathushtra*, www.zarathushtra.com, 8. Erişim Tarihi: 10.10.2024. https://www.avesta.org/dastur/Dinshaw_J_Irani_The_Gathas.pdf; Ameshā Spenta, Britannica, <https://www.britannica.com/topic/amesha-spenta> Erişim Tarihi: 10.10.2024.

⁴ Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Metafizik Yolculuklar", *Doğu Esintileri*, 2, (2014): 183.

⁵ Ardâ Virâfnâmah, The John Rylands Library, <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-PERSIAN-00041/96> Erişim Tarihi: 10.10.2024

Cennet, Araf ve Cehennem bölümlerinden oluşan ve Ardâvîrâf'ın miracını anlatan metnin Cehennem 23. bölümünde Ardâvîrâf'ın tanık olduğu bir olay şöyle anlatılmaktadır; “Bir erkeğin ruhunu gördüm. Açlık ve susuzluktan ağlıyor, ölüyorum diye feryat ediyordu. Sakalının kıllarını kendi elleriyle yoluyor ve kan içiyordu. Elini dişlerinin arasına alıp ısırıyordu. “Bu adam ne tür bir günah işledi de ruhu bu ağır cezalarla karşılaştı?” diye sordum. Kutsal Surûş ve Tanrı Azer şöyle dediler: “Bu ruh dünyadayken Hordâd'ın suyunu ve Mordâd'ın bitkilerini din kurallarına uymayarak yedi ve içti. Bunları yiyip içerken bir taraftan da konuştu. Bâj yapmadı. Yeme içme konusundaki din kurallarına uymadı. Günahlara daldı ve yeşt okumadı. Hordâd'ın suyuna ve Mordâd'ın bitkilerine böylelikle saygısızlıkta bulundu. Şimdi bu ruhun böyle ağır cezalara çarptırılması gerekiyor.”⁶ Bu anlatıda bahsedilen Hordâd ve Mordâd'ın, Avesta'da yer alan Haurvatât ve Ameretât isimlerinin Pehlevice karşılığı olduğu kabul edilmektedir⁷.

Kökeni, İran dilleriyle ortak bir aileye mensup olan Sanskritçe yazılmış Vedalar metninde de Mârût ismine rastlamak mümkündür. Vedalar'da, Mârûtların fırtına tanrısı veya metafizik varlıklar oldukları belirtilmekte ve bolluk-bereket ile ilişkilendirilmektedir (Görsel 2)⁸. Hinduizm kökenli bu inanış, yalnızca isim benzerliğiyle sınırlı kalmaz. Vedalar'da Mârûtların bolluk ve bereketle özdeşleşmiş olması, Avesta ve Ardâvîrâfnâme'de görülen, söz konusu iki figürün su ve bitkilerle ilişkilendirilen anlatımıyla paralellik gösterir.

Görsel 2. Thom Eyaleti Sambor Prei Kuk'ta gerçekleştirilen kazıdan ele geçen lento üzerinde Mârût detayı, 7. yüzyıl, Kamboçya⁹.

Hârût ve Mârût, Yahudi külliyatından Talmud ve Midraş'taki anlatıları derleyen *Legends of Jews* metninin Enoch'un Yükselişi bölümünde koruyucu iki melek olan Ariuk ve Mariuk ile özdeşleştirilebilir. Bu melekler Tanrının sözleri ile Enoch'un atalarının ve soyunun tufanda kaybolmaması için görevlendirilmiştir.¹⁰ Melekler, aynı ad ve benzer bir görevle Peygamber Enoch'un Kitabı'nın Slavca yazmasında da yer almaktadır¹¹.

⁶ *Ardâvîrâfnâme*, (Çev.: Nimet Yıldırım), (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 105.

⁷ Demirci, “Hârût ve Mârût”, 262.

⁸ Colas Gérard, “Iconography and Images. Ancient Concepts”, K.A. Jacobsen, H. Basu, A. Malinar et V. Narayan. *Brill's Encyclopedia of Hinduism*, 2, (2010): 555; Mehmet Hanifi Dinç, “Eskiçağ Hindistan'da Siyasal ve Sosyal Yapı”, (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2022), 289, 299, 303, 304.

⁹ Images D'art French Museum, https://art.rmngp.fr/en/library/artworks/linteau_sculpture-technique_gres-pierre_bas-relief-489409cb-57f7-49a1-bfa5-5fbd8ad19442 Erişim Tarihi: 12.10.2024.

¹⁰ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (Pensilvanya: The Jewish Publication Society of America, 1969): Capture 11; Gustav Davidson, *A Dictionary of Angels: Including the Fallen Angels*, (New York: The Free Press, 1971): 54, 215.

¹¹ Demirci, “Hârût ve Mârût”, 262.

Görsel 3. Enoch'un meleklerin ve çeşitli varlıkların şahitliğinde göğe yükselişi, William Blake, Enoch, Litografi, 1806-1807, Metropolitan Sanat Müzesi¹².

Hârût ve Mârût anlatısının etimolojik köken temelli bu gelişiminin dışında dini öğretiler içerisinde de önemli bir yeri vardır. Çeşitli versiyonlarla semavi inançlarda görülen bu öykü, Muazzez İlmiye Çığ tarafından Sümer mitolojisine dayandırılmaktadır. *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni* isimli çalışmada, Sümer mitolojisinde geçen İnanna ve Dumuzi öyküsüyle benzerlikler kurulmuştur¹³. Konumuz kapsamında Çığ'ın bu değerlendirmesi, söz konusu inançlarda Hârût ve Mârût ikonografisinden sonra ele alınmıştır.

Semavi Dinlerde Hârût ve Mârût

Semavi dinlerde Hârût ve Mârût ile ilişkilendirilen ilk kaynaklara Yahudi literatüründe rastlanılmaktadır. *Legends of Jews* metninin Meleklerin Düşüşü bölümünde, Enoch'un döneminde insanlıkta büyük bir ahlaksızlığın başladığı, torunu Jared döneminde ise "düşmüş melekler" tarafından bu ahlaksızlığın korkunç boyutlara ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Melekler, insan kızlarından gördükleri çekici ve güzel kadınlarla evlenmek ve onlardan çocuk yapmak istemişlerdir. Onların başmeleklerinden olan Şemhazai, bu planın korkunç bir günah olduğunu ve sonuçlarına kendisinin katlanacağını belirtmiştir. Anlatıda iki yüz meleğin, içlerinde Şemhazai'nin de bulunduğu önderleri eşliğinde insan kızları ile kendilerini kirllettikleri, onlara tılsımlar, çeşitli büyüler, metal işleme, silah kullanma, bitki bilimi gibi pek çok şeyi öğrettikleri geçmektedir. Meleklerin insanlarla olan bu münasebetinden insanların mallarını tüketen devler meydana gelmiştir. Bu sıralarda inzivaya çekilen Enoch'a ise Tanrı'nın bu melekleri bağışlamayacağı bildirilmiştir¹⁴. Benzer bir tema Enoch'un Kitabı'nın 7. ve 10. bölümleri arasında da geçmektedir. Burada insanlara büyü öğreten meleğin Şemhazai olduğu belirtilmektedir¹⁵. Yahudi külliyatına ait bu öykü Hristiyan tasvir sanatında sıkça işlenmiştir. Bunlar arasında Greiffenhagen tarafından resmedilen tabloda (Görsel 4) Şemhazai veya Azael olması muhtemel bir melek, güzelliği karşısında şaşkına döndüğü bir kadının elini tutmaktadır. İkonografik açıdan Midraş'ta geçen hikâyeye uygun olan bu eserde figürlerin ifadesel anlatımı dikkat çeker. Meleğin şaşkın, genç kadının ise mahcup şekilde ele alınması, hikâyede geçen büyük günahın henüz işlenmediğini göstermektedir. Bununla birlikte bedenlerin duruş şekli ve meleğin kadını kendine doğru çekmesi de

¹² Metropolitan Sanat Müzesi, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/426771> Erişim Tarihi: 12.10.2024.

¹³ Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, (İstanbul: Kaynaklar Yayınları, 2005), 69-75.

¹⁴ Ginzberg, *Legends of the Jews*, Capture: 9, 10, 11.

¹⁵ The Book of Enoch, Capture: 8; 3.

söz konusu günahın bir önceki ana işaret etmektedir. Arka planın neredeyse tamamen karanlık bırakıldığı eserde ışık kırılmalara uğrayarak her iki figürü de aydınlatmaktadır. Kadın figürünün tamamen çıplak olarak resme dâhil edilmesi, bedeninin yarısına ışık vururken diğer yarısının karanlıkta kalması “günah” ve “günahkâr” kavramlarıyla açıklanabilir. Bunun yanı sıra melek figürünün yalnızca omuz kısımlarının açıkta bırakılması ve bedeninin aldığı şekil masumiyetini kaybetmek üzere olduğunu düşündürmektedir.

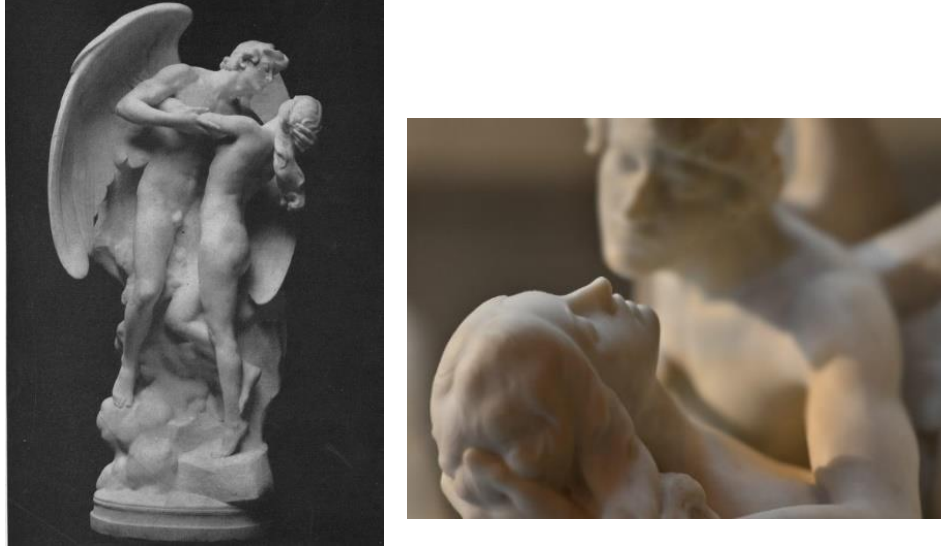

Görsel 4. Maurice William Greiffenhagen, Tanrı'nın Oğulları İnsan Kızlarının Güzel Olduğunu Gördüler, Tuval üzerine yağlı boya, 1909, Museum voor Schone Kunsten¹⁶.

Öykünün bir diğer uyarlamasında ise Tufan'dan sonra putperestliğin devam etmesi Elohim'i öfkelenmiştir, “insanı yaratmanın bir hata olduğunu söyleyen” Şemhazai (Azza veya Uzza olarak da bilinir) ve Azael, insanı doğru yola iletecekleri vaadiyle yeryüzüne gönderilmiştir. Şemhazai burada Ester (İstar) adında güzel bir kadına âşık olmuştur. Ester, meleğe, kendisini gökyüzüne ulaştıracak Tanrı ismini ve nasıl zikredeceğini öğretince ona teslim olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Şemhazai bu bilgileri öğretmiştir. Hikâyenin devamında Ester gökyüzüne ulaşmış ve bu çabasından dolayı mübarek kılınarak bir yıldızla çevrilmiştir. Şemhazai ve Azael ise dünyada kalıp insan kızlarıyla evlenmişlerdir. Hikâye yine Enoch'un Kitabı'nda, meleklerin insana büyü ve çeşitli ilimleri öğretmesiyle devam etmektedir¹⁷. Bu ikonografi, sanatın pek çok kolunda yerini almıştır. French tarafından yapılan mermer bir heykelde (Görsel 5) Şemhazai olması muhtemel bir melek bir insan kızına sarılmış ve söz konusu günahı işlemek üzeredir. Eserde, Tanrısal yasayı çiğneyecek olan melek figürü arzularının esiri olmuş halde, kadın figürünü kendine doğru çekmektedir. Her iki figürün yüz ifadesi ve bedenlerinin duruş şekli ikonografik anlatıya uygundur. Kadın figürü elleriyle melek figürünün kanatlarına itici bir güç uygulamaktadır. Bu durum, başta meleği reddetmesiyle alakalı olarak görülse de yüz ifadesi tam tersi bir duruma işaret etmektedir. Kadının ellerinin meleğin bedenini değil de kanatlarını itiyor olması, meleğin Tanrısal özelliklerinin ve masumiyetinin uzaklaştırılıyor olmasıyla açıklanabilir.

¹⁶ Museum voor Schone Kunsten, <https://www.mskgent.be/en/collection/1909-III>, Erişim Tarihi: 15.10.2024.

¹⁷ Demirci, “Hârût ve Mârût”, 263.

Görsel 5. Daniel Chester French, Tanrı'nın Oğulları İnsan Kızlarının Güzel Olduğunu Gördüler, mermer heykel, 1923¹⁸.

Midraş metinleri ve Enoch'un Kitabı'nda paralel bir anlatıma sahip olan bu öykü, Kitab-ı Mukaddes'in Tekvîn (Yaratılış) bölümüyle de benzerlik gösterir. Tekvîn'in 6. babında şu ifadeler yer almaktadır; *"Yeryüzünde insanlar çoğalmaya başladı, kızlar doğdu. İlahi varlıklar insan kızlarının güzelliğini görünce beğendikleriyle evlendiler... İlahi varlıkların insan kızlarıyla evlenip çocuk sahibi oldukları günlerde ve daha sonra yeryüzünde Nefiller vardı. Bunlar eski çağ kahramanları, ünlü kişilerdi."*¹⁹ Bu üç öykü ortak motiflere sahip olsa da aralarında bazı farklılıklar mevcuttur. Tekvîn'de "ilahi varlıklardan" kastın kesin olarak melekler olup olmadığı belirtilmemektedir. Bunun yanı sıra Midraş ve Enoch'un Kitabı'nda, melekler ve insanların birleşmesinden doğan devlerin kötü varlıklar oldukları ifade edilirken Tekvîn'de ilahi varlıklar ve insan birleşmesinden doğan Nefiller'in kahraman oldukları geçmektedir. Ayrıca Tekvîn'de diğer iki metinde olduğu gibi insanlara büyü'nün öğretildiği yazmamaktadır. Nefillerden, Kitab-ı Mukaddes'in *Çölde Sayım* bölümünde de bahsedilmektedir. Kenan ülkesini ele geçirmek üzere İsrailoğullarından gönderilen gözcüler geri döndüklerinde, ülke hakkında bilgiler vermiş ve oraya neden saldıramayacaklarını şu sözlerle açıklamışlardır; *"...Bu halka saldıramayız, onlar bizden daha güçlü... Üstelik orada gördüğümüz herkes uzun boyluydu. Nefilleri, Nefillerin soyundan gelen Anaklıları gördük. Onların yanında kendimizi çekirge gibi hissettik, onlara da öyle göründük."*²⁰ Midraş ve Enoch'un Kitabı'nda bahsedilen devler ile Kitab-ı Mukaddes'de geçen Nefillerin bağlantılı olduğu ise Yahudiliğin diğer kutsal metinlerinden anlaşılmaktadır. Niddah 61a'da, bir Nefil olduğu düşünülen Og'un, Şemhazai ve Ahijah'ın birleşmesinden doğduğu belirtilmektedir²¹.

Midraş ve Enoch'un Kitabı'nda kötü varlıklar olarak bilinen devler ile Tekvîn ve diğer İsrailiyat kaynaklarında "kahraman" olarak belirtilen Nefiller arasındaki bağlantı, sanat ve edebiyat eserlerine de yansımıştır. François Rabelais'in yazdığı ve Nefillerden ilham aldığı, Gargantua ve Pantagruel adlı eserde, baba-oğul Antik devlerin anlatıldığı hiciv türünde felsefi öyküler yer almaktadır. Bu öykülerde devler kimi zaman korkunç eylemler yapan kimi zaman da kahraman ve cesur kişiler olarak aktarılmıştır²². Doré tarafından illüstrasyonu yapılan Pantagruel (Görsel 6), Tekvîn versiyonuna uygun olarak "iyi bir dev" betimlemesini yansıtır. Bunun en belirgin kanıtı, etrafında ondan korkmayan, üzüntüsüne eşlik eden sıradan insanların bulunmasıdır.

¹⁸ <https://www.jstor.org/stable/23932331> Erişim Tarihi: 13.10.2024.

¹⁹ Tekvîn: 6; 1-4.

²⁰ Çölde Sayım: 13; 1-33.

²¹ Demet Okuyucu Yılmaz, "Nuh'un Gemisinde İki Dev: Og ve Reem", *V.Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (Ağrı: 16-18 Ekim 2019): 136.

²² François Rabelais, *Gargantua ile Pantagruel*, (Ankara: Dorlion Yayınevi, 2022).

Görsel 6. Gustave Doré, Pantagruel ve Gargantua illüstrasyonundan 4. bölüm, 1873, Bourg-en-Bresse, Musee du Monastere de Brou.²³

Yahudi literatüründe bahsi geçen “düşmüş melekler”, Hristiyanlıkta Eski Ahit öğretilerine ek olarak ayrı bir ikonografiye sahiptir. Lucifer temelli bu ikonografide Tanrı gibi olmak isteyen ve bu yüzden de O’nun huzurundan kovulan Lucifer ve beraberindeki melekler “düşmüş melek” ikonografisinin Hristiyan sanatındaki temelini oluşturur²⁴.

Hârût ve Mârût öyküsünün İsrailiyat merkezli versiyonlarında dikkat çeken unsurlar şöyle sıralanabilir; Tanrı ile anlaşma yapıp insanları doğru yola iletme misyonuna sahip iki melek, dünyaya gönderildiklerinde insansı özelliklere sahip olmuşlardır. Bir kadına âşık olup onu arzulamışlar, ilahi yasayı çiğnemişler, insanlara çeşitli büyüler ve ilimler öğretmişlerdir. Bu günahları, onların dünyada lanetlenmelerine sebep olmuştur. Bu mistik öykü kısmî değişikliklerle Kur’an-ı Kerim dışı kimi İslami kaynaklarda geçen Hârût ve Mârût kıssasıyla büyük bir benzerlik göstermektedir. Hârût ve Mârût ismi Kur’an-ı Kerim’de yalnızca Bakara Sûresi’nin 102. ayetinde geçmektedir. Ayette kısaca şöyle anlatılmaktadır;

“Onlar, Süleyman’ın saltanatı aleyhinde şeytanların uydurduğu yalanlara uydular. Oysa Süleyman hiçbir zaman kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü onlar, insanlara büyü yapmayı ve Bâbil’de Hârût ile Mârût isimli iki meleğe indirilen bilgileri öğretiyorlardı. Halbuki o iki melek: “Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın öğrettiğimiz bilgileri büyü yapmada kullanıp da kâfir olma!” demeden hiç kimseye bir şey öğretmezlerdi. Onlar ise bu iki melekten, karı ile kocanın arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı. Onlar, Allah’ın izni olmadıkça o büyü ile hiç kimseye zarar veremezler. Fakat onlar kendilerine fayda değil zarar verecek şeyi biliyorlardı. Elbette onlar, büyüü satın alan kimselerin âhirette hiçbir nasibi olmadığını da çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey, ne kötüdür! Keşke bunu bilselerdi!”²⁵

Bakara Sûresi’nin bu ayetinde Hârût ve Mârût’tan; Babil’de bulunan, insanları küfre sapma ve Allah’a itaatsizlik konusunda uyarın, onlardan söz alınca çeşitli ilimleri öğreten melekler olarak bahsedilir. Ayette her iki meleğin de öğrettikleri ilmin büyü olup olmadığı geçmez. Yalnızca bu ilimleri “büyü yapmak için kullanmayın” şeklinde uyarıları bulunmaktadır. Ancak İslam tasvirlerinde, tıpkı İsrailiyat kaynaklarında bahsedilen düşmüş melekleri hatırlatan

²³Bourg-en-Bresse, Musee du Monastere de Brou, <https://www.monastere-de-brou.fr/en/decouvrir/gustave-dore-a-brilliant-artist-at-the-monastery> Erişim Tarihi: 20.10.2024.

²⁴ Gül Geyik, “Hristiyan ve İslam Tasvir Sanatında Karşılaştırmalı Havva Betimlemeleri”, *II. International Symposium on Mythology Bildirileri* içinde (s.270-285), (Ardahan, 2021): 277.

²⁵ Bakara: 102. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/109/102-103-ayet-tefsiri> Erişim Tarihi: 20.10.2024.

betimlemeler bulunmaktadır. Bu durum, tasvirlerin Kur'an-ı Kerim kaynaklı değil de İsrailiyat kökenli işlendiklerini göstermektedir. Hârût ve Mârût'un Yahudi külliyatına ait öyküleri Kur'an-ı Kerim dışı İslam kaynaklarına sirayet etmiştir. Bu kaynaklarda Hârût ve Mârût kıssası şöyle geçmektedir; Melekler Allah'a kendilerinin insanlardan daha itaatkâr olduklarını söylemiş, Allah'ın buyruğu üzerine Hârût ve Mârût isimli iki melek yeryüzüne gönderilmiştir. Burada Zühre adında çok güzel bir kadınla karşılaşan melekler kadına sahip olmak istemişlerdir. Zühre bu istediklerini yalnızca Allah'a ortak koşmaları koşuluyla kabul edeceğini belirtmiş, melekler buna yanaşmayınca bir çocuğu öldürmelerini istemiştir. Hârût ve Mârût bu isteği de yerine getirmeyince, Zühre onlara içki içerlerse dileklerini yerine getireceğini vadedmiştir. Bunun üzerine melekler içkiyi içmişler, sarhoşluğun etkisiyle çocuğu öldürmüşler ve Zühre ile zina etmişlerdir. Öykünün bir versiyonunda da meleklerden ism-i a'zam duasını öğrenen Zühre gökyüzüne yükseltilmiş ve Zühre yıldızına dönüştürülmüştür. Hârût ve Mârût'a ise işledikleri günahların cezası olarak dünya ve ahiret azabı arasından birini seçmeleri istenmiş, onlar da dünya azabını seçmişlerdir. İki melek kıyamete kadar saçlarından asılma cezasına çarptırılmış, ateş dolu bir kuyuda demirden palangalar üzerine konularak aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya çekilerek cezalandırılmışlardır²⁶. Öykünün başka bir versiyonunda meleklerin Babil'de bulunan bir kuyuda kıyamete kadar ayaklarından asılma cezasına çarptırıldıkları geçmektedir²⁷.

Hârût ve Mârût kıssası hakkında bilgiler veren ve bu öyküyü "garip" olarak nitelendiren İbn'i Kesir, İbn Cerîr'den Bakara Sûresi 102. ayetin mealini aktarır. İbn Cerîr'in meali şöyledir; Süleyman Allah'a küfretmedi, Allah da meleklerle sihir öğretmedi. İki melekten kasıt Cebrail ve Mikail'dir. Çünkü Yahudi büyücüler, Cebrail ve Mikail'in diliyle Allah'ın Süleyman'a büyüü öğrettiğini iddia ediyorlardı. Bu ayet de Allah'ın büyü öğretmediği, Süleyman'a da iftira atıldığı anlamını taşır²⁸. Söz konusu ayetin Hârût ve Mârût'tan ziyade Hz. Süleyman'a odaklanmış olması İbn Cerîr'in dayanak noktasıdır. "Onlar, Süleyman'ın saltanatı aleyhinde şeytanların uydurduğu yalanlara uydular. Oysa Süleyman hiçbir zaman kâfir olmadı..." ayeti Yahudilerin Hz. Süleyman'ı büyücü olarak gördüğü ve saltanatını da buna borçlu olduğu yönündeki iddialarına cevap mahiyetindedir. İslami kaynaklarda Yahudilerin bu iddiasında "büyü öğreten iki melekten" kastın Cebrail ve Mikail olduğu geçmektedir. Kur'an-ı Kerim ise Hârût ve Mârût isminin de geçtiği ayetle bu iddiayı yalanlamaktadır. Kimi kaynaklarda ayette ismi geçen Hârût ve Mârût'un kötü niyetli iki adam olduğu ve insanlara büyü öğretmeye çalıştıkları ifade edilmektedir²⁹. İbn Abbas, Hasan Basrî ve Dahhâk gibi alimler ayette geçen "melekeyn" kelimesini "melikeyn" şeklinde okuyarak Hârût ve Mârût'tan kastın "iki melik" olduğunu ileri sürmüşlerdir³⁰. Bununla birlikte melek olduklarını kabul eden ve "sihir ilmine" vakıf olduklarını ileri sürenler, bunun ancak Allah'ın iradesiyle olabileceğini belirtmişlerdir. Kûran-ı Kerim'de meleklerle ilgili ayetlerde meleklerin görevleri ve özellikleri anlatılırken Allah'ın emrinden çıkmayan³¹, O'nun izni ve iradesi ile hareket eden varlıklar oldukları belirtilmektedir. Hadislerde ise nurdan³² yaratıldıklarından bahsedilmektedir³³. Bu nedenle Hârût ve Mârût'un yalnızca insanların sınanması için gönderildikleri yorumu yapılabilir.

İbn'i Kesir, "garip ve uydurma" olarak nitelendirdiği öykünün temelde Kâ-b el-Ahbâr'dan nakledildiğini, O'nun da bu rivayetleri İsrailiyat kaynaklarından aldığını aktarır³⁴. Çeşitli İslami kaynaklarda bahsedilen öykü ile alakalı sahih bir hadis de bulunmamaktadır. Buna rağmen İslam sanatçısı tarafından İslam alimlerince reddedilen bu öykü yine de işlenmiştir. Sahih olmadığı kabul edilen ve Hz. Ali'den nakledildiği iddia edilen bir hadiste; "Allah Zühre'ye lânet etti; çünkü Zühre,

²⁶ İbn'i Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, (Çev.: Bekir Karlığa-Bedreddin Çetiner), (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2009): 447, 450, 451; Demirci, "Hârût ve Mârût", 264; H. Sercan Koşık, "Hârût ve Mârût Hakkında Tercüme Bir Risale", *Gazi Türkiyat*, 12, (2013): 144; Ali Parlak, "Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/1 (2014): 7.

²⁷ Parlak, "Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi", 9.

²⁸ İbn'i Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, 445.

²⁹ Emrullah Fatış, "Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi", *Bilimname*, XXIV/1, (2013): 145.

³⁰ Şuayip Karataş, "Kur'ân'da Geçen Hârût ve Mârût İsimlerinin Melekliğine Dair", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/62 (2019): 1788.

³¹ Kur'an-ı Kerim Tahrir, 66/6.

³² Müslim, Zuhd, 60.

³³ Bakara, 32.

³⁴ İbn'i Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, 448.

*Hârût ve Mârût adlı iki meleği fitneye sevketti*³⁵ sözü de bu rivayetlere temel oluşturmuştur. Hârût ve Mârût'un Kur'an dışı kaynaklarda geçen öyküsü ve Zühre'nin onları tuzağa düşürdüğü iddiası minyatür sanatına konu edilmiştir. Günümüzde Yale Üniversitesi Sanat Galerisi'nde, tanımlanamayan bir el yazmasında bulunan minyatürlü yazmada "...Orada oturdun, cesurca süzüldün ve tuzağa düştün..." şeklinde bir ibareye yer verilerek "Hârût" ismi zikredilmektedir (Görsel 7). Minyatürlü yazmanın merkezinde baygın şekilde yere uzanmış, başlık ve kıyafetlerinden erkek olduğu düşünülen bir figür bulunmaktadır. Onun hemen gerisinde, özellikle başlık detayından dolayı kadın olduğu düşünülen bir figür, baygın haldeki figürü kucağına almış şekilde betimlenmiştir. Bu iki figürün karşısında ayakta duran ve beden dilinden şaşkın olduğu anlaşılan bir figür daha yer almaktadır. Yine bu figürün de özellikle başlık detayından dolayı kadın olduğu düşünülmektedir. Yazmada, tekil ifade kullanılarak Hârût ismine yer verilmesi, minyatürün merkezinde baygın şekilde yatan ve "tuzağa düştün" denilen figürün Hârût olduğu kanısını uyandırmaktadır. Yazmada Mârût ismine ise yer verilmemiştir. Bu durum yine İbn-i Kesir'de bahsedilen bir rivayetle ilişkili olabilir. Dünya ve ahiret azabını seçme konusundaki ihtilaflarında meleklerden biri "Yazıklar olsun sana. Başlangıçta ben senin emrine itaat ettim, şimdi sen bana itaat et" diyerek dünya azabını seçmeyi kabul etmiştir³⁶. Buradan hareketle minyatürlü yazmada yalnızca Hârût ismine yer verilmesi ve ona hitap edilmesi, Mârût'un ona itaat eden bir eşlikçi olmasıyla açıklanabilir. Bundan dolayı minyatürde Mârût ismine ve betimlemesine yer verilmemiş olabilir. Minyatürde figürlerin kıyafetlerinde canlı renklere yer verilmiş, arka planda ise üzerinde kuşların bulunduğu çeşitli ağaçlar ile merkezde selvi ağacı işlenmiştir. Resmin arka planında dikkat çeken bir unsur da mavi renklerle ifade bulan bulut betimlemeleridir.

Görsel 7. Hârût ve Mârût, Yale Üniversitesi Sanat Galerisi, 1560³⁷.

³⁵ Demirci, "Hârût ve Mârût", 263.

³⁶ İbn-i Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, 450.

³⁷ <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/83951> Erişim Tarihi: 14.10.2024.

İslam tasvir sanatında sıkça işlenen Hârût ve Mârût öyküsü Acâib'ül-mahlûkât yazmalarında farklı betimlemelerle yer almıştır. Bunlardan Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 410 numaralı eserde³⁸ Hârût ve Mârût isminin yanı sıra “Babil” kelimesi geçmektedir. Eserde üstünde açıklık bulunan bir kuyuda ayaklarından aşağıya doğru zincirlerle sarkıtılmış olan meleklerin birebir aynı resmedilmesi bir yansıma gibi ele alınmıştır. Üst bedenleri çıplak olarak verilen meleklerin kanatları bağlanmış ve sıkıştırılmış haldedir. Yazmada Babil kentinin geçmesi ve meleklerin kanatlarının bağlanması da Kur'an-ı Kerim dışı kaynaklarda geçen ikonografiye uygundur. İbn'i Kesir, Mücâhid'den naklettiği rivayette meleklerin Babil'e getirildiklerini ve bir kuyuda demirle asılarak kanatlarının bağlanmış olduğunu ifade etmektedir³⁹. Minyatürde soluk renklere yer verilmiş olması, kısıtlı mekân algısı ve arka planın sade tutulması öykünün kasvetli yönünü artırmaktadır.

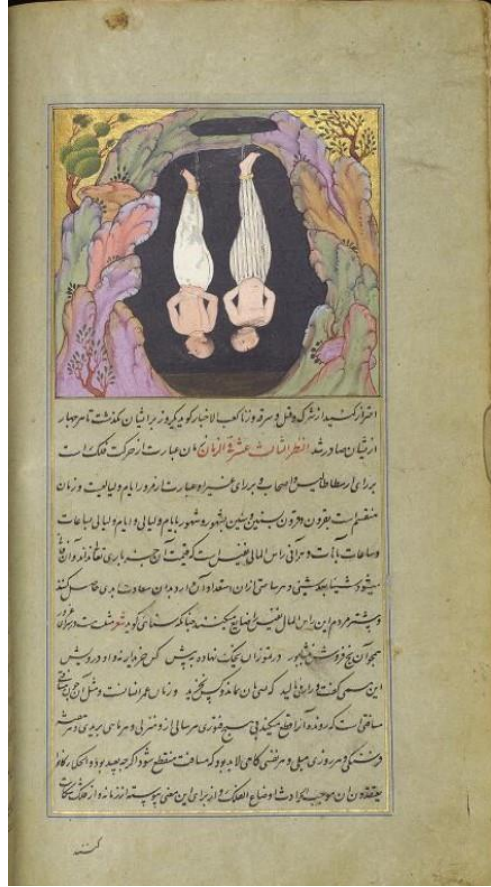
Görsel 8. Hârût ve Mârût, Acaibü'l-mahlûkât, TSMK, H. 410, vr. 58a, 884/1479⁴⁰.

Bir diğer Acaibü'l-mahlûkât yazması, günümüzde Manchester Üniversitesi Dijital Koleksiyonu'nda yayımlanmaktadır (Görsel 9). Minyatürde üstünde açıklık bulunan karanlık bir kuyu içerisinde betimlenen Hârût ve Mârût, ayaklarına bağlanan zincirlerle baş aşağı asılmış şekildedir. Aksi yönle bakan figürlerde bağlanmış kanat detayına yer verilmemiş, bunun yerine elleri arkalarında bağlı şekilde işlenmiştir. Meleklerin üst bedenleri de çıplak halde ele alınmıştır. Figürler tamamen karanlıkta olmalarına rağmen kuyunun dışında farklı tür ve renklere bitki ve ağaçlardan zengin bir manzara oluşturulmuştur. Bu durum, kıyamete kadar azap çekecek olan meleklerin bulunduğu alanla bir tezat oluşturmakta, cennet tasvirlerini anımsatan dış dünya ile meleklerin arzuları uğruna nelerden vazgeçtikleri vurgulanmaktadır.

³⁸ Ayşe Tanrıver Celasin, “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Örnekleri Bağlamında Osmanlı Yazma Eserlerinde Hârût ve Mârût Tasvirlerinin İncelenmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/122, (2021): 287.

³⁹ İbn'i Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, 454-455.

⁴⁰ Tanrıver Celasin, “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Örnekleri Bağlamında Osmanlı Yazma Eserlerinde Hârût ve Mârût Tasvirlerinin İncelenmesi”, 287.

Görsel 9. Hârût ve Mârût, Acaibü'l-mahlûkât, The John Rylands Library, 1632⁴¹.

Acaibü'l-mahlûkât yazmaları içerisinde Hârût ve Mârût öyküsünün anlatıldığı en dikkat çekici örneklerden biri, günümüzde Katar Dijital Arşivi'nde yayımlanan Farsça nüshadır⁴² (Görsel 10). Minyatürlü yazmada Hârût ve Mârût karanlık bir mekân içerisinde baş aşağı asılmış vaziyette ele alınmıştır. Ancak burada buldukları alan kuyudan ziyade kapalı bir mekânı anımsatmaktadır. Mekânın sağ, sol ve üst köşesi ahşap benzeri bezemeli kaplamalara sahiptir. Üst kısımdaki kaplamanın üzerinde dikdörtgen şekilde sıralanmış taşlar yer almaktadır. Bunların orta kısmı “açıklık” algısını yansıtan bir düzenlemeyle ele alınmıştır. Mekânın bu biçimlenişi, ikonografik anlatıda geçen kuyudan ziyade bir mezar odası hissi yaratmaktadır. Yazmadaki farklılık bunlarla da sınırlı değildir. Birbirine bakar şekilde ele alınan melekler ellerini göğüslerinde kavuşturmuş ve açık kanatlarla işlenmiştir. Oysa öyküde her iki meleğin kanatlarının bağlandığı geçmektedir. Bunun yanı sıra farklı renklerin yer aldığı kanatlarda ihtişamlı bir görünüm de elde edilmiştir. Bu uygulama, dünyada azap çekmeyle cezalandırılan meleklerin yine de kutsiyetlerinin devam etmesiyle alakalı olabilir.

⁴¹ <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-PERSIAN-00003/84> Erişim Tarihi: 19.10.2024.

⁴² https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100069559266.0x0000b9 Erişim Tarihi: 19.10.2024.

Görsel 10. Tarjumah-i 'Ajā'ib al-makhlūqāt, Hârût ve Mârût, 1621, British Library: Oriental Manuscripts, in Qatar Digital Library⁴³.

Meleklerin ihtişamlı kanat detaylarıyla ele alındığı bir diğer örnek yine Acaibü'l-mahlûkât minyatürleri içerisinde yer almaktadır (Görsel 11). Minyatürde kuyu ya da mezar odasını tasvir eden herhangi bir belirtece yer verilmemiş olması da dikkat çeker. Figürler dik dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Baş aşağı şekilde asılan figürlerin ayaklarında, görülmeyen bir yüzeye sabitlenmiş zincirler bulunmaktadır. Birbirine bakar şekilde ele alınan meleklerin elleri arkalarında bağlanmış olsa da kanatları açık şekilde ele alınmıştır. Kanatların detaylandırılması ve dinamik renklere sahip olması figürlerin orijininde yer alan kutsallığı vurgulamaktadır. Kimi kaynaklarda Hârût ve Mârût'un başlarının altında su birikintisinin bulunduğu geçmektedir. Bu uygulama eserde, zeminin dalgalı koyu renklerle işlenmesiyle elde edilmiştir.

Görsel 11. Hârût ve Mârût, Acaibü'l-Mahlûkât Garaibu'l-Mevcudat, Kazvini, Irak 1280, Münih, Bayerische Staatsbibliothek⁴⁴.

⁴³ https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100069559266.0x0000b9 Erişim Tarihi: 25.10.2024.

⁴⁴ Seçil Sever, "Nişâbü'rî'nin (Sa'lebî) 'Kısa-ı Enbiyâ' Adlı Eserindeki Minyatürlerde Melek Figürü ve Özgün Tasarımlar", (Sanatta Yeterlilik Tezi, Dokuz

Hârût ve Mârût minyatürleri içerisinde bazı örneklerde farklı figürlerin de yer aldığı görülmektedir. Bunlar arasında Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde H. 1703 numaralı Falnâme'nin 16b sayfasında yer alan örnek dikkat çekicidir⁴⁵. Minyatürde üst bedenleri tamamen çıplak olan Hârût ve Mârût, baş aşağı asılmış şekilde ele alınmıştır. Kanat detaylarına yer verilmeyen figürler, ellerini bağlamış biçimde işlenmiştir. Birbirleriyle son derece benzerlik gösteren figürler karanlık bir kuyu içerisinde, ikonografik anlatıya uygun olarak betimlenmişlerdir. Ancak kuyunun dışında sekiz kişiden oluşan figür gruplarına yer verilmiştir. Bunlardan dördü kuyunun başında yer alırken diğerleri kuyunun hemen arkasındaki tepelikte bulunmaktadır. Figürler, başlık şekillerinden anlaşıldığı kadarıyla dört kadın ve dört erkekten oluşmaktadır. Kuyunun üstte yer alan açıklığının aksında bir figür elindeki yiyecek vb. bir objeyi kuyuya atmak üzeredir. Bunun solunda mavi başörtüyle betimlenmiş yaşlı bir kadın yer almaktadır. Bunun da elinde benzer bir obje bulunmaktadır. Yaşlı kadın figürünün arkasındaki tepede yer alan erkek figürü ifadesel anlatımı ve beden diliyle eserin en dikkat çeken figürüdür. Yüzünde büyük bir endişeye yer verilen figür sol eliyle yaşlı kadının omzunu tutmakta, onu adeta durdurmaya çalışmaktadır. Hârût ve Mârût'u ziyaret eden bu figürlerin orada bulunma sebepleri yine rivayetlerde bahsedilen bir öyküyle ilişkili olabilir.

İmam Ebu Ca'fer Taberî'nin belirttiğine göre Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Aişe'nin yanına gelen bir kadın mahvolmaktan korktuğunu ve başına gelen olayları anlatmıştır. Kadın, kocası ile arasının bozuk olduğu sıralarda yaşlı bir kadının ona, sözlerini dinlerse kendisine yardım edeceğini anlatmıştır. Olayın devamında akşam saatlerinde iki köpekle bu kadının yanına gelen yaşlı kadın, onu köpeğe bindirerek Babil'e götürmüştür. Orada ayaklarından asılmış olan iki adam olduğunu görmüşlerdir. Bu adamlar kadınlara neden geldiklerini sorduklarında, "büyü öğrenme" maksatlarını açıklamışlar, adamlar ise "biz fitneyiz, sakın küfretme, geri dön" demişlerdir. Kadının ısrarları sonucunda bu iki adam ona büyüü öğretmişlerdir.⁴⁶ Buradan hareketle tasvirlerde Hârût ve Mârût'un yanında farklı figürlere yer verilmesi, bu figürlerin büyüü öğrenme arzusuyla oraya geldikleri yönünde yorumlanabilir. Bu açıdan mavi başörtülü yaşlı kadın ve endişeyle onu durdurmaya çalışan erkek figürü "büyü öğrenmeye çalışan" ve "bundan endişe duyan" figürler olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra dikkat çeken bir unsur da Taberî'nin naklettiği rivayetteki kadının, Hz. Aişe'ye gördüğü kişilerden "adam" olarak bahsetmesidir. Bu durum, İslam dünyasında Hârût ve Mârût'un melek değil de insanlar olarak bilinen versiyonuna uygundur.

Eylül Üniversitesi, 2020), 123.

⁴⁵ Tanrıver Celasin, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Örnekleri Bağlamında Osmanlı Yazma Eserlerinde Hârut ve Mârut Tasvirlerinin İncelenmesi", 294.

⁴⁶ İbn'î Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, 455-456.

Görsel 12. Hârût ve Mârût, Fâlnâme, TSMK, H. 1703, 17. yüzyıl⁴⁷.

Hârût ve Mârût'u ziyaret eden figürlerin bulunduğu yazmalarda dikkat çekici örnekler yer alır. Bunlar arasında bir minyatürde (Görsel 13) yazmanın üst bölümünde Hârût ve Mârût ismi açık bir şekilde okunabilmektedir. Minyatürün merkezinde dikey dikdörtgen bir düzenlemeye sahip kuyu yer almaktadır. Üzerinde bir açıklık bulunan kuyu tamamen karanlıktır. Hârût ve Mârût bu kuyuda, baş aşağı şekilde asılmışlardır. Her iki figürde de kanat detayına yer verilmemiş, elleri arkadan bağlı şekilde işlenmiştir. Aynı yöne bakan Hârût ve Mârût, kimi anlatılarda "melikeyn" (iki melik) ve İmam Ebu Ca'fer Taberî gibi kaynaklarda "adam" şeklinde ifade bulan anlatıma uygun biçimde "erkek" olarak betimlenmişler, melek olmalarına dair herhangi bir belirtece yer verilmemiştir. Minyatürde, kuyunun dışında üst kısımda iki erkek figürü yer alır. Figürler kuyunun açıklığından aşağıya, Hârût ve Mârût'a bakmaktadır. Diz çökmüş olan figürlerin yüzlerinde herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir. Kuyunun kasvetli betimlemesinin aksine dış dünya, çeşitli türde, farklı renklerde ağaç ve bitkilerle donatılmış, arka planda gökyüzü manzarasına yer verilmiştir. Bu anlatım, kuyu içerisinde yer alanların; yasayı çiğneyenlerin akıbeti ile yasaya sadık kalanların kazançları arasındaki tezahürü vurgulamaktadır.

Minyatürün dikkat çeken noktalarından biri de arka planda yer alan siyah renkli zarif at tasviridir. Tek başına minyatüre dâhil olan at, İmam Ebu Ca'fer Taberî'nin naklettiği öykünün devamında geçen olaylarla alakalı olabilir. Öyküde, meleklerden kocası ile arasındaki sorunu çözmek için büyü öğrenen kadının başına gelenler aktarılmıştır. Kadın yaptığı büyü sonucunda kendisinden zırlara bürünmüş bir süvarinin çıktığını ve göklere yükseldiğini görmüştür. Melekler bu görüyü "imanın gitmesine" yormuşlardır⁴⁸. Minyatürdeki at figürü de sembolik manada resme dâhil edilmiş olabilir. Süvari görülme de onun binek hayvanı olan at, bu meleklerden büyü öğrenmeye çalışanların imanını yitirecekleri uyarısıyla tasvir edilmiş olabilir.

⁴⁷ Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası*. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010): 280.

⁴⁸ İbn'î Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, 455-456.

Görsel 13. Dünya azabını tercih eden Hârût ile Mârût'u Bâbil'de kuyuda baş aşağı asılı gösteren bir minyatür (Servet Ukkâşe, Târîhu'l-fen VI: et-taşvîrû'l-Fârîsî ve't-Türkî)⁴⁹.

Hârût ve Mârût minyatürleri arasında kısmen öykücü bir anlatımın bulunduğu örnekler de mevcuttur. Bunlar arasında Walters Sanat Müzesi Çevrimiçi Koleksiyonu'nda yayımlanan *Adem'i Eleştiren Hârût ve Mârût'un Cezalandırılması* konulu eser dikkat çeker (Görsel 14). Bu yazmada Hârût ve Mârût'un bulunduğu sayfada meleklerin ismi geçmez. Kısasa hakkında da bilgi bulunmaz. Bunun yerine Hz. Süleyman'ın Mescid-i Aksa'yı cinlere bina ettirdiği şeklinde bir ibareye yer verilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in ağzından insan ve cinlerin özellikleri hakkında bilgiler aktarılmıştır. Cinlerin özellikleri arasında insan gibi olmalarının yanı sıra "fitne" olmaları geçmektedir. İnsanların özelliklerinden ise hayvanlar gibi nefsi peşinde koşanlar, bedeni insan ruhu şeytan olanlar ve mümin kimseler şeklinde bahsedilmektedir.

Hârût ve Mârût merkezli bu minyatürde cinlerden bahsedilmesi yine çeşitli İslami kaynaklarda bu iki figürün cinlerle ilişkilendirilmesiyle alakalı olabilir. Bazı İslam alimleri Hârût ve Mârût'un cinlerden iki kabile olduğunu iddia etmektedir⁵⁰. Minyatür, öykücü anlatımıyla dikkat çeker. Eserin sağ üst köşesinde kare içerisine alınmış, üç dişli taçlara sahip iki figür bulunmaktadır. Figürlerin kaftan ve taçlarından önemli kimseler oldukları anlaşılmaktadır. Birbirlerine bakar halde ele alınan figürlerin yüzleri, minyatürün merkezini oluşturan ve bir kuyu içerisinde baş aşağı asılmış vaziyette ele alınan Hârût ve Mârût'a benzemektedir. Burada, iki meleğin yasayı çiğnemediği önceki konumları ve günahlarından sonraki halleri tek bir sayfada, hikâyeci bir üslupla ele alınmıştır. Kuyuda yer alan figürler, tıpkı üstte bulunan figürler gibi birbirlerine bakmaktadırlar. Kuyu tamamen karanlık şekilde betimlenmiş, diğer örneklerde olduğu gibi kuyunun dışında bir manzaraya yer verilmemiştir. Bu betimleme öykücü anlatımda, meleklerin geldikleri durumun kasvetini vurgulamaktadır. Kuyuda cezalarını çeken Hârût ve Mârût'un ikonografiye uygun olarak elleri arkalarından bağlanmış, kanat detaylarına ise yer verilmemiştir.

⁴⁹ Demirci, "Hârût ile Mârût", 262.

⁵⁰ İbn'i Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, 446.

Görsel 14. Adem'i Eleştiren Hârût ve Mârût'un Cezalandırılması, Zakariya ibn Muhammad Qazwini (ca. 1203-1283) (Author)

Muhammad ibn Muhammad Shakir Ruzmah-'i Nathani (Scribe), The Walters Art Museum, 1717⁵¹.

İslam sanatında farklı ekol ve dönemlerde minyatürlere dâhil edilmiş olan Hârût ve Mârût kıssası, Kur'an-ı Kerim dışı İslam kaynaklarının ikonografisine uygun olarak ele alınmıştır. İkonografik kökeni Zerdüştlüğe ait metinlerde görülen Hârût ve Mârût anlatısının İslam versiyonu, Muazzez İlmiye Çığ tarafından Sümerlere dayandırılmıştır.

Aşk ve Bereket Tanrıçası İnanna'ya, orijiniinde bir kral olan ama Çoban Tanrısı şeklinde ilahlaştırılmış Dumuzi ile Çiftçi Tanrısı Enkimdu âşık olmuştur. İnanna, Dumuzi'yi seçmiş ve Tanrısal krallık tahtına oturtmuştur. Çığ, İnanna'nın Zühre, Dumuzi ve Enkimdu'nun ise Hârût ve Mârût'a evrildiğini ifade etmektedir. Zühre ve İnanna'nın baştan çıkarıcı güzel kadınlar olması, İnanna efsanesinin devamı niteliğinde olan Venüs'ün Zühre ile benzerlikleri bu görüşün temellerindedir⁵². Çığ, bu etkileşimden bahsederken İlhan Arsel'i referans göstererek Acemce'de Hârût isminin "sihirbaz-büyücü", Mârût isminin ise "kuyu" anlamına geldiğini ifade etmektedir. Oysa İran dillerinden Avesta dili ve Pehlevce kökenli olan isimlerin anlamı; Haurvatât; refah, mükemmellik, fiziki ve ruhsal bütünlük, Ameretât; ölümsüzlük ve ölümsüz mutluluk anlamını taşır. Bu isimler aynı zamanda bir kadına/tanrıçaya âşık olan erkekler şeklinde değil de bazı kaynaklarda "iki kız kardeş" olarak geçer⁵³. Bunun yanı sıra Çığ, Turan Dursun'u referans göstererek Hârût ve Mârût öyküsünün tüm Kur'an yorumlarında olduğunu, İslam alimlerinin de bunu eleştirmeden aktardığını ve en güvenilir hadisçiler tarafından nakledildiğini belirtir. Oysa yukarıda detaylıca aktardığımız üzere konu ile ilgili sahih bir hadis bulunmadığı gibi İslam alimlerinin büyük bir çoğunluğu tarafından

⁵¹ https://art.thewalters.org/detail/83972/the-angels-harut-and-marut-hanging-as-a-punishment-for-being-critical-of-adamaos-fall/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwj4K5BhDYARIsAD1L2owSEwTA752IGWXhb3uYwm4Nhlv5bLPsAVr0x9W3ajBHXcV2hx3ul8aAotGEALw_wcB
Erişim Tarihi: 21.10.2024.

⁵² Çığ, *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, 69-75.

⁵³ Jeffery, *The Foreign Vocabulary of The Qur'an*, 283; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 356.

da bu öykü “uydurma” olarak adlandırılmıştır. Konu ile ilgili en kapsamlı araştırmalardan birini yapan İbn’i Kesir, bu öykünün Kâ-b el-Ahbâr’dan kaynaklandığını, O’nun da hikâyeyi İsrailiyat kaynaklarından aldığını ifade eder⁵⁴. Bu teknik karşılaştırmanın dışında Dumuzi, Enkimdu ve İnanna efsanesi Hârût ve Mârût ile ilişkili olan anlatımlara sahiptir. Çoban Tanrısı Dumuzi ve Çiftçi Tanrısı Enkimdu, bereketle ilişkilendirilen özelliklere sahiptir. Hârût ve Mârût’un, Ardâvîrâfnâme’de yer alan Hordâd ve Mordâd versiyonu da bereketle ilişkilendirilmektedir. Bunun yanı sıra Zühre ve İnanna arasında olan benzerlik de bir etkileşimin varlığını ortaya koyar. Ancak benzerlikler bunlarla sınırlıdır.

Bakara Sûresi’nin 102. ayetinde bahsedilen “sihir öğretmeden” anlaşılacağı gibi bu eylem Hârût ve Mârût üzerinden değil şeytanlar üzerinden aktarılmaktadır. Şeytanlara nispet edilen bu eylem aynı zamanda “küfür” olarak adlandırılmıştır⁵⁵. Ancak İslam minyatürlerine baktığımızda; İslami anlayışa uygun olmayan ve İsrailiyat kaynaklı olduğu bilinen bir öykünün, dikkat çeken unsurlar barındırması sebebiyle İslam sanatçısı tarafından benimsendiği en kapsamlı anlatımlardan biri olduğu görülmektedir.

Sonuç

Hârût ve Mârût, kökeni Zerdüş inancına dayanan öyküleri ile pek çok inanç sisteminde yerini almıştır. Özellikle Orta Doğu dinlerinin ortak motiflerinden olan Hârût ve Mârût, Yahudiliğin kutsal metinlerinden olan Midraş temelli hikâyesiyle İslam dünyasına da sirayet etmiştir. Midraş, Legends of Jews ve Enoch’un Kitabı gibi çeşitli metinlerde Tanrı ile bir anlaşma yapan meleklerden bahsedilir. İnsandan daha yüce ve itaatkâr oldukları iddiasını ispat etmek üzere yeryüzüne gönderilen Şemhazai ve Azael, kutsal yasayı çiğneyen pek çok eylemde bulunmuştur. Şemhazai Ester’e âşık olmuş, onun gökyüzüne yükselmesini sağlayacak ilmi öğretmiş, daha sonra Azael ve beraberindeki meleklerle dünyada insan kızlarıyla birlikte olmuşlardır. İnsanlara büyü başta olmak üzere çeşitli ilimleri öğretmişlerdir. Bu günahları yüzünden Elohim tarafından lanetlenen melekler Yahudi külliyatının “düşmüş melekleri” olarak efsaneleşmiştir. Bu efsane daha sonra Midraş merkezli anlatımıyla İslam dünyasına da etki etmiştir. İbn’i Kesir’in Kâ-b el-Ahbâr’a dayandırdığı ve İsrailiyat kaynaklı “garip” bir öykü olarak ifade ettiği Hârût ve Mârût öyküsü Yahudi külliyatı ile büyük bir benzerlik gösterir. İnsandan daha itaatkâr olduklarını iddia eden melekler arasından Hârût ve Mârût bu iddiayı ispat etmek üzere yeryüzüne gönderilmiş, burada Zühre adında bir kadına âşık olmuşlardır. Zühre’nin tuzacağına düşen melekler, içki içmiş, bir çocuğu öldürmüş ve zina etmişlerdir. Bu günahlarından dolayı kıyamete kadar dünyada azap çekmekle cezalandırılmışlardır. İki öykü arasındaki en keskin fark, Yahudi kaynaklarında melekler ve insanların birleşmesinden doğan devlerden bahsedilmesidir. Hârût ve Mârût öyküsünde ise insan ve melek birleşiminden doğan varlıklardan bahsedilmez.

Yapılan araştırmada, İslam alimleri tarafından büyük oranda reddedilen Hârût ve Mârût kıssasının İslam sanatçıları tarafından ise benimsendiği ve pek çok kez resmedildiği görülmüştür. İsrailiyat kaynaklı bu tasvirlerde, Hârût ve Mârût kimi zaman yalnız başlarına azap çekerken kimi zaman da onları ziyaret eden figürlerle, belki de onlardan büyü ilmini öğrenmeye gelen insanlarla betimlenmişlerdir. Tasvirlerde kısıtlı mekân algısıyla azap çekmenin kasveti vurgulandığı gibi cennet betimlemelerini anımsatan manzara tasvirleriyle de meleklerin arzuları uğruna nelerden vazgeçtikleri vurgulanmıştır. Hârût ve Mârût bazen meleklik vasıflarını gösteren herhangi bir belirtece yer verilmeden sıradan insanlar gibi betimlenmiş bazen de özellikle ihtişamlı kanatlarıyla günahkâr olsalar da kutsallıkları vurgulanmıştır. İlgi çekici bir öykü olması dolayısıyla İslam sanatçıları tarafından benimsenen bu anlatı, İslami literatürde ise bahsedilmesine rağmen büyük ölçüde “uydurma” olarak adlandırılmıştır.

⁵⁴ İbn’i Kesir, Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri II, 448.

⁵⁵ Maşallah Turan, Hârût-Mârût Kıssasının Kritiği, *Akıf*, 54/1 (2024): 79.

Yazar Katkıları: Fikir-AD, MED; Ayşe DURAN. AD, MED Yazıyı Yazan-; Mehmed Emin DOĞAN.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept -; Ayşe DURAN. AD, MED Writing Manuscript-; Mehmed Emin DOĞAN.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Amesha Spenta, Britannica, <https://www.britannica.com/topic/amesha-spenta>
- And, Metin. *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Ardā Vīrāfnāmah, The John Rylands Library, <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-PERSIAN-00041/96>
- Ardāvīrāfnāme, (Çev.: Nimet Yıldırım), İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Çiğ, Muazzez İlmiye. *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, İstanbul: Kaynaklar Yayınları, 2005.
- D.J. Irani, The Gathas the Hymns of Zarathushtra, www.zarathushtra.com
- Davidson, Gustav. *A Dictionary of Angels: Including the Fallen Angels*, New York: The Free Press, 1971.
- Demirci, Kürşat. "Hârût ve Mârût", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, (1997), 262-264.
- Dinç, Mehmet. "Hanifi, Eskiçağ Hindistan'da Siyasal ve Sosyal Yapı": Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2022.
- Fatış, Emrullah. "Meleklerin Masumiyeti Bağlamında Harut ve Marut Problemi", *Bilimname*, XXIV/1, (2013), 135-152. <https://bilimname.erciyes.edu.tr/sayilar/201301/20130106.pdf>
- Gérard, Colas, "Iconography and Images. Ancient Concepts", (Ed. K.A. Jacobsen, H. Basu, A. Malinar et V. Narayan). *Brill's Encyclopedia of Hinduism*, 2, (2010), 528-559.
- Geyik, Gül. "Hristiyan ve İslam Tasvir Sanatında Karşılaştırmalı Havva Betimlemeleri". *II. International Symposium on Mythology Bildirileri içinde* (s.270-285), Ardahan: 2021.
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*, Pensilvanya: The Jewish Publication Society of America, 1969.
- İbn'i Kesir. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri II*, (Çev.: Bekir Karlığa-Bedreddin Çetiner), İstanbul: Çağrı Yayınları, 2009.
- Jafarey, Ali Akbar. "Zoroastrian Ethics and Culture", *International Journal of Good Conscience*, 1(1), (September 2006), 1-8.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of The Qur'an*, Baroda: Oriental Institute, 1938.
- Karataş, Şuayip. "Kur'an'da Geçen Hârût ve Mârût İsimlerinin Melekliğine Dair", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/62, (2019), 1782-1789. <http://dx.doi.org/10.17719/jjsr.2019.3185>
- Koşik, H. Sercan. "Hârût ve Mârût Hakkında Tercüme Bir Risale". *Gazi Türkiyat*, 12, (2013), 141-153. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturkiyat/issue/6725/90412>
- Müslim, Zühd, 60.
- Okuyucu Yılmaz, Demet. "Nuh'un Gemisinde İki Dev: Og ve Reem", *V.Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (Ağrı: 16-18 Ekim 2019), 135-145.
- Parlak, Ali. "Esbâb-ı Nuzûl Bağlamında Hârût ve Mârût Kıssasının Mahiyet Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55/1, (2014), 1-15.
- Rabelais, François. *Gargantua ile Pantagruel*, Ankara: Dorlion Yayınevi, 2022.
- Sever, Seçil. "Nîşâbûr'nin (Sa'lebî) 'Kisas-ı Enbiyâ' Adlı Eserindeki Minyatürlerde Melek Figürü ve Özgün Tasarımlar". Sanatta Yeterlilik Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2020.
- Tanrıver Celasin, Ayşe. "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Örnekleri Bağlamında Osmanlı Yazma Eserlerinde Hârût ve Mârût Tasvirlerinin İncelenmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/122, (2021), 281-300. DOI : 10.29228/ASOS.53939
- Turan, Maşallah. "Hârût-Mârût Kıssasının Kritiği", *Akif*, 54/1, (2024), 77-94. <https://doi.org/10.51121/akif.2024.56>
- Yıldırım, Nimet. "Fars Edebiyatında Metafizik Yolculuklar", *Doğu Esintileri*, 2, (2014), 177-212.

Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.

İnternet Kaynakları

The Gathas the Hymns of Zarathushtra, www.zarathushtra.com, Erişim Tarihi: 10.10.2024.

Amesha Spenta, Britannica, <https://www.britannica.com/topic/amesha-spenta> Erişim Tarihi: 10.10.2024.

Ardā Vīrāfnāmah, The John Rylands Library, <https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-PERSIAN-00041/96>
Erişim Tarihi: 10.10.2024.

Images D'art French Museum, https://art.rmngp.fr/en/library/artworks/linteau_sculpture-technique_gres-pierre_bas-relief-489409cb-57f7-49a1-bfa5-5fbd8ad19442 Erişim Tarihi: 12.10.2024.

Metropolitan Sanat Müzesi, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/426771> Erişim Tarihi: 12.10.2024.

Museum voor Schone Kunsten, <https://www.mskgent.be/en/collection/1909-III> Erişim Tarihi: 15.10.2024.

<https://www.jstor.org/stable/23932331> Erişim Tarihi: 13.10.2024.

Bourg-en-Bresse, Musee du Monastere de Brou, <https://www.monastere-de-brou.fr/en/decouvrir/gustave-dore-a-brilliant-artist-at-the-monastery> Erişim Tarihi: 20.10.2024.

Yale Üniversitesi Sanat Galerisi <https://artgallery.yale.edu/collections/objects/83951> Erişim Tarihi: 14.10.2024.

<https://www.digitalcollections.manchester.ac.uk/view/MS-PERSIAN-00003/84> Erişim Tarihi: 19.10.2024.

https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100069559266.0x0000b9 Erişim Tarihi: 19.10.2024.

https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100069559266.0x0000b9 Erişim Tarihi: 25.10.2024.

https://art.thewalters.org/detail/83972/the-angels-harut-and-marut-hanging-as-a-punishment-for-being-critical-of-adamaosfall/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjwj4K5BhDYARIsAD1Ly2owSEwTA7S2I6WXhb3uYwm4Nhlv5bLPsAVr0x9W3ajBHxCv2hx3ul8aAotGEALw_wcB Erişim Tarihi: 21.10.2024.

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/109/102-103-ayet-tefsiri> Erişim Tarihi: 20.10.2024.